

УДК 947.7(071)

В. А. Сушко

ПЕРСОНАЖ ТРАДИЦІЙНОГО СВИТОГЛЯДУ «ВІДЬМА» ЯК ОБ'ЄКТ ВИВЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЕТНОЛОГІЇ

Систематизації внеску українських етнологів у вивчення демонологічного персонажу «відьма» як одного з найяскравіших образів народного світогляду присвячена ця стаття.

Ключові слова: українська народна культура, традиційний світогляд, демонологія, відьмацтво, відьма.

Аналізу исследования демонологического персонажа «ведьмы» украинской этнографией посвящена настоящая статья.

Ключевые слова: украинская народная культура, традиционное мировоззрение, демонология, ведьмачество, ведьма.

The scientific study of the witch as a person of the traditional national demonology used by the Ukrainians in the period when the traditional culture was dominated.

Key words: the Ukrainians, the traditional culture, the traditional national demonology, the witch.

Український народний світогляд є системою різностадіальних міфологічних вірувань, ідеологічних переконань, різноконцептуальних мотивів та уявлень. Одним з найрозвиненіших народною уявою демонологічних персонажів слід визнати образ відьми.

Предметом нашого дослідження є стан вивченості цього персонажу українського світогляду у вітчизняній етнологічній науці.

Метою нашої розвідки є прослідкувати особливості фіксації та осмислення етнографічного матеріалу щодо цього архетипового образу українського народного світогляду науковцями різних періодів розвитку української етнографії.

Перші відомості про українських відьом фіксувалися у літописній та судовій літературі ще у Середньовіччі [1, с. 14-16]. Однак наукова розробка тематики розпочалася у ХІХ ст., з появою української етнографії як науки [19, с. 14]. Хоча вперше розвідка з цієї тематики — робота українського дослідника А.І.Чепи “Малорусские суеверия, коим мало кто верил” — була складена ще 1776 р., але й вона вийшла друком лише 1892 [19, с. 16].

Процес наукового опрацювання обраного нами питання можна розподілити на три періоди: 1. ХІХ ст.— 1930-ті рр., який характеризувався послідовною зміною кількох методологічних підходів (міфологічна школа на чолі з її засновником О.О.Потебнею [15], теорія пережитків тощо) при цьому — прискіпливим ставленням до фіксації зразків народного світогляду (саме тоді працювали такі корифеї “польової” збирацької роботи, як Б.Грінченко, П.Єфименко, П.Іванов, В.Кравченко, П.Мартинович, І.Франко, П.Чубинський, Хр.Ящуржинський та багато інших), появою систематизації та класифікації етнографічних відомостей, широким узагальненням та осмисленням зібраного матеріалу; 2. 1930-ті — кінець 1990-х років, коли методологічною базою стає радянська ідеологія, в усіх явищах народної культури відшукується язичницька компонента, якій відводиться домінуюча роль [3, с. 8], матеріал з тематики майже не фіксується; 3. сучасний період, від кінця 1990-х років, характеризується відновленням регіональних студій, увагою до православ'я як підґрунтя традиційної культури [6, с. 36-37],

міждисциплінарним підходом до трактування явищ народної культури.

Серед дослідників першого періоду особливу вагу мають роботи Г.І.Булашова [2], Т.Р.Рильського [19, с. 25-51], В.П.Милорадовича [12; 19, с. 170-431], В.Я.Дашкевича [19, с. 527-539], Д.М.Щербаківського [19, с. 540-553], митрополита Іларіона (І.Огієнка) [9], які висвітлювали здебільшого центральноукраїнські реалії духовної культури і цінні багатющим фактажем.

Важко переоцінити внесок у вивчення питання українського вченого-енциклопедиста Хв.К.Вовка, який у дослідженні “Етнографічні особливості українського народу” висвітлив демонологічний персонаж відьми на широкому етнографічному матеріалі, із залученням фактів з інших світових культур, подав ґрунтовний опис усіх ознак та характеристик відьом, відносячи їх до групи живих людей з надприродними здібностями [4, с. 179-180].

Особливу вагу для розкриття нашої теми мають праці українських етнологів академіка ВУАН М.Ф.Сумцова та П.В.Іванова. Розвідки останнього [7; 8; 19, с. 342-374, 430-497, 505-511] донині є класичними за багатощим фактажем та детальним опрацюванням зібраних відомостей.

До висвітлення обраного нами питання прилучилися і письменники: про надзвичайну етнографічну точність творів Г.Ф.Квітки-Основ'яненка писали такі поважні науковці, як М.І.Костомаров та М.Ф.Сумцов [16, с. 330]. У повісті Г.Ф.Квітки-Основ'яненка “Конотопська відьма” на основі ґрунтового володіння інформацією описане становище відьми у сільській громаді, її можливості та заняття своєю “справою”, способи визначення відьом та боротьби із ними [16, с. 344-346]. Спеціально наголошується, що зняти “відьомське наслання” може лише “знаюча” людина. Невипадково така людина — чоловік, адже за народними уявленнями головою відьомського шабашу був нечистий саме чоловічої статі.

І.Нечуй-Левицький не просто використовував етнографічні дані для написання своїх творів, а й сам збирав та опрацьовував польовий етнографічний матеріал. Він є автором розвідки “Світогляд українського народу” [14], у другому розділі якої серед інших демонологічних персонажів викладені особливості української відьми та відьмаків [14, с. 60-64]. Саме Нечуй-Левицький, на відміну від більшості дослідників даного питання, твердив, що “народна фантазія переробила чисто міфічні образи відьом на звичайних людей з незвичайною силою знахарства” [14, с. 60].

Таким чином, в українській етнології XIX ст. — 1930-х рр. демонологічний персонаж відьма був класифікований як чоловічий (відьмак) та жіночий (саме відьма) образ людської особи з надприродними якостями, набутими як від народження (родимі), так і з доброї волі (навчені), головною з яких була здатність до тілесних метаморфоз. У походженні даного персонажу серед етнографів єдності не було: основна маса розглядала його похідним від даньоруського стану волхвів-відунів, хоча були дослідники, які виводили його напряду від язичницьких богів.

Основним шкідницьким заняттям відьом, за етнографічними відомостями з усіх регіонів України, було видоювання чужих корів (відбирання молока), крім того вони насилали хвороби, впливали на врожай та стосунки між подружжям, стан погоди та атмосферні явища.

Характерною особливістю відьми була її здатність перекидатися різними тваринами. Перевтілення іноді обмежувалося лише дванадцятьма видами предметів, а часом така здатність визначалася майже безмежною [13, с. 265–273]: на собаку з жіночим обличчям, кішку, пацюка, мишу, на птахів, змії, жаб, комах та ін. Широкорозповсюджені по всій Україні були оповіді про те, як односельці підстерігали таких шкідниць на місці злочину й намагалися зламати їм лапу або відрізати вухо. Потім, зустрівши сусідку, яка кульгає або з перев'язаною головою, вони були достеменно впевнені, що вона й справді відьма. [10]

За свідченнями, зібраними О.Воропасем: “Хто дуже хотів бачити відьму, той кожний четвер Великого посту робив борону з осикового дерева, а в Чистий четвер кінчав її. Прийшовши з церкви додому, йшов з запаленою свічкою в коровник, сідав за тією борonoю і тоді міг би бачити відьму, якби вона прийшла до нього в коровник” [5, с. 250].

За давнішими віруваннями саме відьми держать у своїх руках дощ, град, росу, хмари, крадуть з неба зорі й місяць [5, с. 181], літають на “збори” – шабаші [11] на люшні, мітлі, кочерзі, людині чи тварині, натерши тіло магічним мастилом [18, с. 442]. Відьми могли “перекидати” на тварин інших людей [12, с. 64].

Відомий дослідник традиційної народної культури І.Огієнко переконливо доводить, що “волхви ... не розвинулися в нас в окремий стан публічних жерців”, однак “вони розвинулися в певний клас людей, що стояли над масою й служили їй своїм, на свій час небуденним знанням” [9, с. 178].

Порівнявши матеріали сер. XIX – XX ст., зібрані етнографами на Центральній [12; 9, с. 179–184], Західній [5, с. 351–354; 19, с. 404–406]

та Слобідській [19, с. 430–497] Україні, можна твердити про загальноукраїнський характер цих народних вірувань.

Ознайомившись з етнографічними відомостями минулих століть, можна погодитися з дослідниками цієї теми, що на етнічних українських землях боротьба з відьмами велася переважно в межах тієї громади, де вони жили, і не мала такого розмаху та державної підтримки, як у Європі [9, с. 183].

Хоча в радянські часи вичення цієї теми було поза сферою зацікавлень української етнографії, праці сучасних дослідників народного світогляду Г.А.Скрипник [18], О.В.Курочкіна [10], І.Чеховського [20], В.Шевчука [11], які розглядають цю тему на загальноукраїнському ґрунті, накопичені нашими земляками Н.П.Олійник, М.М.Красиковим, В.М.Осадчою та М.С.Семеновою [13] слобідсько-українські відомості, а також наші власні записи [17, с. 208] доводять стійкість цього демонологічного персонажу в народній культурі та ідентичність його основних характеристик як у часовому розрізі, так і регіонально.

Таким чином, хоча демонологічна постать відьми стала предметом вивчення вже близько двохсот років тому, ця царина народного світогляду ще довго буде об'єктом цікавості науковців та аматорів, адже відьма і нині є актуальним персонажем сучасного українського народного світогляду.

Порівняння етнографічних відомостей XIX ст. [12; 14; 16, с. 48–68; 16, с. 159; 19, с. 430–497] та сучасних оповідей [10; 11; 13, с. 264–275] доводить, що саме демонологічний образ відьми є найстійкішим з персонажів народного світогляду.

Основні заняття відьом: “роблення” та відбирання молока, залишилися незмінними, перекази повторюються і оповідаються про сучасників не як казка, а як життєва подія. Тобто цей персонаж народного світогляду не лише виявився стійким, а й здатним зберігати характеристики: сучасним українцям відомі обидва типи відьом, способи “передавання” втаємничених знань, боротьби з відьмами, а сучасні ЗМІ та масова культура роблять все, аби цей образ не лише не забувався, а й набував нових рис та розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барвинский В.А. К вопросу об упырях // Вестник Харьковского историко-филологического общества.– Вып. 5.– Харьков, Типография "Печатное дело", 1914.– с. 14–18.
2. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: космогонічні українські народні погляди та вірування. – К.: Довіра, 1992.– 416 с.
3. Велецкая Н.Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. – М.: Наука, 1978. – 240 с.
4. Вовк Х.К. Студії з української етнографії та антропології.– К.: Мистецтво, 1995.– 336 с.: іл.
5. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис.– К.: Оберіг, 1993.– 592 с.
6. Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (когнітивна антропологія).– К., б. м., б. р.– 380 с.
7. Иванов П.В. Народные представления и верования, относящиеся к внешнему миру (Материалы для характеристики мирозерцания крестьянского населения Купянского уезда) // Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к "Харьковскому календарю" на 1888 год.– Х.: Издание Харьковского Губернского статистического комитета, 1888.– Вып. 2.– С. 81–99.
8. Иванов П.В. Очерк воззрений крестьянского населения Купянского уезда на душу и на загробную жизнь // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1909. – Том 18. Издан в честь проф. Н.Ф.Сумцова. – С. 244–255.
9. Іларіон, митр. Дохристиянські вірування українського народу: Іст. реліг. моногр.– К.: АТ "Обереги", 1991.– 424 с.
10. Курочкін О. Відьма в українській міфологічній традиції // Народна творчість та етнографія.– 1990.– № 4.– с. 23–29.
11. Луговик В. Відьми: за оболонкою таїни. Феномен відьмацтва – тема розмови з письменником В. Шевчуком // Українська культура.– 2000.– № 5–6.– С. 35–37.
12. Милорадович В.П. Українська відьма: Нариси з української демонології / Упоряд., пер., передм. О.М.Таланчук; [Приміт. В.П.Милорадовича та О.М.Таланчук]; Худож. оформл. І.А.Вишинського.– К.: Веселка, 1993.– 72 с., іл.
13. Муравський шлях–97: Матеріали комплексної фольклорно-етнографічної експедиції / Упор. Краси́ков М., Олійник Н., Осадча В., Семенова М.– Харків: ХДІК, 1998.– 360 с.
14. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу (Ескіз української міфології).– К.: АТ "Обереги", 1992.– 88 с.

15. Потебня А.А. Символ и миф в народной культуре / [Сост., подгот. текстов, ст. и коммент. А.Л.Топоркова].– М.: Лабиринт, 2000.– 479 с.
  16. Сумцов М.Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибрані праці / Упорядкування, підготовка тексту, передмова, післямова та примітки М.М.Красикова.— Харків: Видавництво “АТОС”, 2008.—558 с.; 30 с. іл. (Серія “Студії з фольклору та етнографії Слобожанщини”. Випуск 3).
  17. Сушко В.А. Сучасна українська народна демонологія крізь призму спадщини О.О.Потебні // Олександр Потебня: сучасний погляд: Матеріали міжнародних читань, присвячених 170-річчю від дня народження фундатора Харківської філологічної школи 11-12 жовтня 2005 року.— Х.: Майдан, 2006.— С.208—216.
  18. Украинцы.— М.: Наука, 2000.— 535 с., ил.
  19. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія / Упор., прим. та біогр.нарис А.П.Пономарьова, Т.В.Косміної, О.О.Боряк. Вст.ст. А.П.Пономарьова.— 2-ге вид.— К.: Либідь, 1991.— 640 с.: іл.
  20. Чеховський І. Українська відьма на Лисій горі (Національні особливості Нічних польотів на чарівну гору) // Берегиня.— 2002.— № 3.— С. 13–34.13–34.
-